

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Aralık / December 2022, 19: 244-279

Pragmatizmin Ahlaki Temelleri ve Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi

Bülent Uğur KOCA

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Eğitim Bilimleri Bölümü,
Eğitimin Felsefi Sosyolojik ve Tarihi Temelleri Anabilim Dalı
Assist. Prof., University of Muş Alparslan, Faculty of Education,
Department of Educational Sciences,
Division of Philosophical Sociological and Historical Foundations of
Education
Muş/Turkey
bulentugurkoca@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0264-5956

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 5 Ekim / October 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 3 Kasım / November 2022

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı/ Issue: 19

Sayfa /Page: 244-279

Atıf / Cite as: Koca, Bülent Uğur. "Pragmatizmin Ahlaki Temelleri ve Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi [Moral Foundations of Pragmatism and Its Evaluation in Terms of Moral Education]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 19 (December 2022): 244-279

<https://doi.org/10.18498/amailad.1184544>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

Moral Foundations of Pragmatism and Its Evaluation in Terms of Moral Education

Abstract

Ethics, which we can say that it is directly related to what people do, is based on different understandings in the literature of philosophy. These justifications are sometimes expressed by the 'good-bad' understandings independent of people, and sometimes by the world of values connected to human beings. While man divides what is happening around him into two parts as the factual world and the world of values, morality has become the central position of the world of values. In teaching, where theory and practice go hand in hand, it is seen that practices that are not guided by theory do not reach the goal. Teaching, which is a moral investment, requires careful synthesis of theory and practice. In the last century, it is seen that the pragmatic theory has increased its influence in the scientific world. An application-centered approach to human knowledge, behavior, and social phenomena, pragmatism claims that there is no distinction between facts and values and knowledge and beliefs. In the research, it has been discussed what the moral understanding based on pragmatism is based on the principle of utility and what kind of reflections this understanding has on moral education and training. In this context, it has been revealed that according to pragmatism, reality is not something static and unchanging, but something dynamic and constantly changing. Pragmatist moral education attaches importance to meeting the interests and needs of the child by drawing attention to the present and social aspect of the child, emphasizing the student's individual construction process, productivity and creativity. However, pragmatists try to put forward an ethics of value judgments based on developmental and social psychology. The pragmatists, who believe that moral education can only be built with individual practices, are against the essentialist education approach, which aims only to prepare the student for the future by denying the needs that the student needs today. In pragmatist moral education, the programs should be raised to the level where the student not only learns at the level of knowledge, but also can reason. In addition, importance should be given to the affective development of the student, and necessary arrangements should be made to increase his moral sensitivity. In this way, morality will manifest itself in the form of concrete behaviors, and students will gain the habit of classifying and evaluating facts according to a value criterion. The purpose of pragmatist teaching is to provide an environment for the child to identify and enforce their own choices and subject

them to a final evaluation. The research revealed that ethical knowledge in pragmatism is seen as a product of knowledge, judgment and sensitivity. In addition, it can be said that pragmatists do not go beyond European thought geographically while limiting and addressing their moral understanding, and they evaluate the historical development only through the history of European thought. In addition, pragmatists base knowledge, truth, truth and reality only on experience, accept it as an invention and base reality on utility; negatively affected the efforts to reach the universal truth and opened the door to the thought that was dragged into relativity day by day. The phenomenon of student-centered learning by directly experimenting and experiencing, put forward by pragmatists, has been positively received by many thinkers. However, the fact that pragmatists prioritize scientific method, change and relativity and reject absolute truths is the focus of criticism directed at them. Considering the answers given by pragmatism to moral problems as a whole, it is seen that there are many aspects of his thought that are open to criticism. In the article, in which data sets and text analysis method, which are qualitative research methods, are used, it has been revealed that learning through experience is an important phenomenon in moral education for pragmatists. According to them, students learn science where they can examine the contents they encounter in daily life in a scientific way. As a result of the research, pragmatists revealed; It has been seen that the phenomenon of learning directly, by experimenting, by experiencing is welcomed by many thinkers, but when the answers given to moral problems are taken into account, it has been seen that his thought has many aspects that are open to criticism.

Keywords: Religious Education, Moral Education, Philosophy, Ethics, Pragmatist Morality.

Pragmatizmin Ahlaki Temelleri ve Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi

Öz

İnsanın yapıp ettikleriyle doğrudan ilişkili olduğunu söyleyebileceğimiz ahlak, felsefe literatüründe farklı anlayışlar çerçevesinde temellendirilmiştir. Bu temellendirmeler kimi zaman insandan bağımsız 'iyi-kötü' anlayışlarının dile getirilmesiyle kimi zaman da insana bağlı değer dünyasıyla ifade edilmiştir. İnsan, çevresinde olup bitenleri olgusal dünya ve değerler dünyası olarak iki

bölüme ayırırken, ahlak değerler dünyasının merkezi konumu olmuştur. Teori ve pratiğin bir arada yürüdüğü öğretimde kuramla yönlendirilmeyen uygulamaların hedefe ulaşmadığı görülür. Ahlaki bir yatırım olan öğretimde, kuram ve uygulamanın özenli bir şekilde sentezlenmesi gerekmektedir. Son yüzyılda pragmatik kuramın bilim dünyasında etkisini arttırdığı görülmektedir. İnsan bilgisine, davranışlarına ve sosyal fenomenlere yönelik uygulama merkezli bir yaklaşım olan pragmatizm, gerçekler ve değerler ile bilgi ve inançlar arasında bir ayrım olmadığı iddiasını taşır. Araştırmada, pragmatizmin fayda esası üzerinden temellendirdiği ahlak anlayışının ne olduğu ve bu anlayışın ahlak eğitimi ve öğretimi konusunda ne gibi yansımaları olduğu konu edilmiştir. Bu bağlamda pragmatizme göre gerçeğin statik ve değişmez bir şey değil, dinamik ve sürekli değişen bir şey olduğu ortaya çıkmıştır. Pragmatist ahlak eğitimi çocuğun bugününe ve toplumsal yönüne dikkat çekerek ilgi ve ihtiyaçlarını karşılamayı, öğrencinin bireysel inşa sürecine, üretkenlik ve yaratıcılığına vurgu yapmayı önemser. Bununla beraber pragmatistler gelişim ve toplum psikolojisi üzerine bina edilmiş bir değer yargıları etiği ortaya koyma çabası güder. Ahlak eğitiminin ancak bireysel pratiklerle inşa edilebileceğine inanan pragmatistler, eğitim uygulamalarında öğrencinin bugün gereksinim duyduğu ihtiyaçları yadsıyarak yalnızca geleceğe hazırlamayı amaçlayan esasici eğitim anlayışına karşıdır. Pragmatist ahlak eğitiminde programlar öğrencinin sadece bilgi düzeyinde öğrenmesiyle kalmayıp muhakeme yapabileceği düzeye kadar yükseltilmelidir. Ayrıca öğrencinin duyuşsal gelişimine de önem verilmeli, ahlaki duyarlılığının artırılması için gerekli düzenlemeler yapılmalıdır. Bu şekilde ahlak somut davranışlar şeklinde kendini gösterecek, öğrenciler olguları bir değer ölçütüne göre sınıflandırma ve değerlendirme alışkanlığı kazanacaklardır. Pragmatist öğretimin amacı çocuğun kendi seçimlerini belirleme, yürürlüğe koyma ve onları nihai bir değerlendirmeye tabi tutma ortamını sağlamaktır. Araştırmada pragmatizmde etik bilginin malumat, muhakeme ve duyarlılığın bir ürünü olarak görüldüğü ortaya çıkmıştır. Ayrıca pragmatistlerin ahlak anlayışlarını sınırlarken ve ele alırken coğrafi olarak Avrupa düşüncesinin dışına çıkmadığı tarihsel gelişimi sadece Avrupa düşünce tarihi üzerinden değerlendirdikleri söylenebilir. Bunun yanında pragmatistlerin bilgiyi, doğruyu, hakikati ve gerçeği yalnızca deneyime dayandırmaları, onu bir icat olarak kabul etmeleri ve gerçeği fayda üzerinden temellendirmeleri; evrensel gerçeğe ulaşma konusundaki çabaları olumsuz yönde etkilemiş ve gün geçtikçe göreceliliğe sürüklenen düşüncenin kapısını aralamıştır. Pragmatistlerin ortaya sürdüğü

doğrudan deneyerek, yaşayarak, öğrenci merkezli öğrenme olgusu birçok düşünür tarafından olumlu karşılanmıştır. Fakat pragmatistlerin bilimsel yöntem, değişme ve görecelik olgusunu ön plana alıp mutlak doğruları reddetmesi kendilerine yöneltilen eleştirilerin odak noktasını oluşturmaktadır. Bir bütün olarak pragmatizmin ahlak problemlerine verdiği cevaplar da dikkate alındığında, düşüncesinin eleştiriye açık birçok yönünün olduğu görülür. Nitel araştırma yöntemlerinden veri setleri ve metin analizi yönteminin kullanıldığı makalede pragmatistler için ahlak öğretiminde yaşantı yolu ile öğrenmenin önemli bir olgu olduğu ortaya çıkmıştır. Onlara göre öğrenciler, güncel hayatta karşılaştıkları içerikleri bilimsel bir biçimde gözden geçirerek inceleyecekleri yerlerde, bilim öğrenirler. Araştırma sonucunda pragmatistlerin ortaya sürdüğü; doğrudan, deneyerek, yaşayarak öğrenme olgusunun birçok düşünür tarafından olumlu karşılandığı fakat ahlak problemlerine verdiği cevaplar dikkate alındığında, düşüncesinin eleştiriye açık birçok yönünün olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Ahlak Eğitimi, Felsefe, Etik, Pragmatizm, Pragmatist Ahlak.

Giriş

20. yüzyılda Amerika’da ortaya çıkmış pragmatizm, felsefe, hukuk, ahlak, ekonomi, uluslararası ilişkiler, siyaset gibi alanlarda araştırmalara konu olmuştur. Klasik düşünce ekollerinin aksine pragmatizm, insan zihninin kısıtlayıcı olduğunu iddia etmiş, bu sebeple deneyimi ön plana çıkarmışlardır. Mutlak doğruyu aramaktan ziyade yaşamın içinde olup bitenlerin çözümlemesi gerektiğini düşünen pragmatistler, bilgiyi, deneyimin pratik alanına indirgemiş, böylece bilime yeni bir bakış açısı getirmişlerdir. William James’in (öl. 1910) kaleme almış olduğu, “Pragmatizm” kitabı düşüncenin temel ilkelerini ortaya koyması açısından önemlidir. Pragmatist düşünürlerden eğitim konusuna özellikle ağırlık veren John Dewey’in (öl. 1952) konu ile ilgili birçok çalışması bulunmaktadır. John Dewey’in kaleme almış olduğu “Eğitimde Ahlak İlkeleri” eseri ise bizzat pragmatik ahlak eğitimin temel kodlarını ve teorisini ortaya koyması açısından önemlidir.

Türkiye’de din ve ahlak öğretiminde benimsenmesi öngörülen modelin ne olması gerektiği çeşitli bilimsel platformlarda uzun yıllar boyunca tartışılmıştır. Ülkemiz eğitim uygulamalarında da önemli ölçüde kabul gören Pragmatist eğitim ve ahlak anlayışının, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi” dersi programlarında da etkili olduğu görülmektedir. Din anlayışındaki değişim ve dönüşümler, eğitim alanındaki değişimler ve araştırmalar, din ve ahlak öğretimindeki yeni arayışlar ve uygulamalar bu etkinin başlıca etmenlerinden sayılabilir.¹ Bu bağlamda pragmatizmin eğitim ve ahlak anlayışının ahlak ve değerler eğitimi bağlamında irdelenmesi önem arz etmektedir. Pragmatizmin ahlak eğitiminde esas aldığı temel düşüncelerinin ve okulda ahlak eğitimi yaklaşımının ele alındığı bu çalışmanın, pragmatizmin ahlak ve değerler eğitimi açısından incelenmesi noktasında yeni araştırmalara kapı aralayacağı öngörülmektedir. Bu şekilde pragmatist ahlak teorisinin uygulama alanındaki avantajlı ve dezavantajlı yönlerinin daha sağlam bir şekilde ele alınacağı düşünülmektedir.

Makalenin temel sorusu, Pragmatizmin fayda esası üzerinden temellendirdiği ahlak anlayışının ne olduğu ve bu anlayışın ahlak eğitimi ve öğretimi konusunda ne gibi yansımaları olduğu üzerine şekillenmiştir. Bu çerçevede aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

- ✓ Pragmatizmin ahlak anlayışı hangi kaygılardan doğmuştur?
- ✓ Pragmatistlerin ahlak anlayışındaki temel vurgular nelerdir.
- ✓ Akıl, irade ve ihtiyacın teorideki yeri nedir?
- ✓ Pragmatist ahlak, diğer ahlak düşüncelerini hangi yönleriyle eleştirmiştir?
- ✓ Pragmatist ahlak eğitiminin temel amacı nedir?
- ✓ Pragmatist ahlak eğitimi hangi yönleri ile eleştirilmiştir?
- ✓ Teori tutarlılık, rasyonellik açısından değerlendirildiğinde hangi unsurlar göze çarpar?

Çalışmada pragmatizmin ahlak anlayışı ve temellendirmeleri araştırılmış, gerekli noktalarda teorinin içeriği hakkında da bilgiler verilmiştir.

¹ Recai Doğan - Nurullah Altaş, “Din Öğretiminde Yeni Yöntem Tartışmalarında Kuramdan Uygulamaya: İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları (Ankara Modeli)”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 2/5 (2004), 24-25.

Araştırma nitel araştırma yöntemlerine dayandırılmış; probleme ilişkin sorgulayıcı, yorumlayıcı ve problemin doğal ortamındaki biçimini anlama uğraşı içinde olunmuştur. Çalışma, sistemin nasıl işlediği ve ne şekilde çalıştığı hakkında sistematik bilgi toplamak amacıyla çoklu veri toplama kullanılarak, sistemin detaylı bir şekilde incelenmesini içeren metodolojik bir yaklaşım olarak kabul edilen durum araştırması deseninde tasarlanmıştır.² Araştırma pragmatizmin ahlak teorisiyle sınırlandırılmış ve yorumlayıcı bir yaklaşımla ele alınmıştır. Pragmatizmin ahlak anlayışı; eleştirel bir bakış açısıyla, rasyonel tutarlılık ölçüt alınarak incelenmiş, derin bir algıya ulaşmaya gayet edilmiştir.

Çalışmada algılama biçimine vurgu yapan veri setleri ve metin analizi yöntemi kullanılmıştır. Doküman analizi; dokümanlara ulaşma, orijinalliğini kontrol etme, dokümanları anlama, veriyi analiz etme, veriyi kullanma aşamalarına göre yapılmıştır. Makalede ilk pragmatistlerden Charles Sanders Peirce (öl. 1914), William James ve John Dewey'in ahlâk anlayışlarının temelleri araştırılmış ve ağırlıklı olarak birincil kaynaklardan yararlanarak pragmatizmin temel özellikleri ahlak ve eğitim anlayışları irdelemeye çalışılmıştır. Araştırma klasik pragmatistlerin görüşleri ile sınırlandırılmış, pragmatizmi yeniden yorumlayarak tamamen rölativist ve post yapısalcı bir kimlik kazandıran Richard McKay Rorty (öl.2007) ve kuramsal alan, iletişimsel rasyonalizm veya iletişimsel eylem kavramlarını pragmatizme kazandıran Jürgen Habermas gibi neo-pragmatistlerin çalışmalarına değinilmemiştir. Araştırma ile ilgili dokümanların araştırmanın problemi ve amacına uygunluğu belirlenmiştir. Ayrıca, belgelerin içeriğinin çalışmanın kavramsal çerçevesine uyup uymadığı kontrol edilmiştir.

1. Pragmatizmin Temel Özellikleri

Felsefe tarihinde akılcılık, genellikle idealizm ve iyimserlik şeklinde kabul edilirken; deneycilik, genel olarak natüralizm ve materyalizmle birlikte anılmaktadır. Akılcılar genelden hareket ederek parçaların bütünlüğünü ortaya koymaya çalışırlar, deneyciler ise parçalardan yola

² Ünsal Sığırı, *Nitel Araştırma Yöntemleri* (İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım, 2018), 76.

çıkarak bütüne ulaşmanın yollarını araştırır. Bu yüzden deneyciliğin çoğulcu olduğunu söylemek mümkündür.³

Pragmatizm, ilk nesnelere, sözlü çözümlerden, apriori nedenlerden, sabit ilkelerden, mutlaklardan ve kategorilerden öte, son nesnelere, somutluğa, sonuçlara, eyleme, güce, olaylara ve ürünlere, yönelen, süreç odaklı bir yöntemdir.⁴ Akılcılık ve deneyciliğin arasında bir yol tuttuğunu iddia eden pragmatizm; felsefi bir tavır, zihni bir yönelim; düşünce, doğruluk ve gerçeklik hakkında geliştirilmiş bir teoridir.⁵ Geleneksel felsefeler, doğrunun genel geçer olduğunu ve insan deneyimlerinden bağımsız bir yönünün olduğunu savunurlar. Pragmatistler ise doğrunun deneysel bir olgu olduğunu ileri sürerek bizzat insan deneyimlerinden kaynaklandığını iddia ederler.⁶ İnsanı doğruyu belirlemede tek yetkili kabul eden Pragmatizmin ön kabullerinden biri insanın, dünyayı olduğu gibi bilip kavramasının imkânsız olduğudur. Bu bağlamda James, insanın hakikati ortaya çıkarmadığını, tam tersine hakikati yaptığını ve oluşturduğunu söyler. Ona göre insanlar ancak kendi algılarının ardından dünyaya bakabilirler. Bu nedenle pragmatistler, dünyayı objektif olarak tasvir etmenin doğru olmadığını hatta imkânsız olduğunu düşünürler. Onlar bu konuda her zamanki muğlak tutumlarından vaz geçmiş ve kesin bir hükümle objektif bakışın asla gerçekleşmeyeceği gibi bir düşünceye sahip olmuşlardır. Hatta böyle bir çabanın gereksiz olduğunu iddia ederler.⁷

Pragmatistler, insan açısından doğruluk için belirlenebilir bir ölçüt olmadığını düşündüklerinden faydayı temel ölçüt olarak saptamışlardır. Böylece bilime yeni bir bakış açısı getirmişler hatta ona kendi ahlakını kurma gibi bir görev yüklenmişlerdir. Aynı zamanda pragmatistler, insan zihninin kısıtlayıcı olduğunu iddia etmiş, bu sebeple deneyimi ön plana çıkarmışlardır. İnsan davranışlarında “amacın” önemini gündeme alan pragmatistler, insan eğitiminin belli bir amaca yönelik olarak organize edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bu şekilde “mutlak doğruyu”

³ William James, *Faydacılık*, çev. Tufan Göbekçin (Ankara: Yeryüzü Yayınevi, 2003), 13.

⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (Paradigma Yayınları, 1999), 481.

⁵ John Dewey, *Human Nature and Conduct* (New York: The Modern Library, 1930), 196.

⁶ Gerald Lee Gutek, *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*, çev. Nesrin Kale (Ankara: Ütopya Yayınevi, 2017), 91.

⁷ John Shook, *Amerikan Pragmatizminin Öncüleri*, çev. Celal Türer (İstanbul: Üniversite Kitapevi, 2003), 118.

aramaktan ziyade yaşamın içinde olup bitenlerin çözümlemesi gerektiğini düşünmüş ve bilgiyi, deneyimin pratik alanına indirmişlerdir.

Ahlakın temellerini aşkın bir güce dayandırmayan pragmatistler için ahlaki önermelerin insan davranışlarına fayda sağlaması önemlidir. Deneysel doğrulama süreci sonucunda insana faydalı olan her şeyi doğru olarak kabul ederler. Fayda ilkesi, bireylerin bilişsel, duyuşsal ve psikomotor inşasına yardımcı olan yegâne ilkedir. Aynı zamanda toplumsal açıdan doğruların ortaya çıkmasında da en önemli unsurdur. Pragmatistlere göre fikirlerin gerçekliği fayda esas alınmadığı sürece kabul edilemez ve onlar üzerinden bir kategori oluşturamaz.⁸ Onlara göre pragmatizm, deneycilerin yaptığı gibi dinle ilişkisini kesmemiştir. Aynı şekilde akılcılar gibi olgularla bağını da koparmamıştır.⁹ Dolayısıyla pragmatistlerin dini ve olguları fayda ilkesi çerçevesinde bir sonuca götüren birer araç olarak kullandıkları söylenebilir.

2. Pragmatizmin Ahlak Anlayışı

Pragmatist düşünürler olan ve olması gereken arasında bir ayrım gözetmezler. Onlara göre ahlak, daha önceden belirlenmiş veya olmuş bitmiş bir şey değildir. Pragmatist düşüncede ahlak, olmakta olan ya da sürekli kendini yenileyerek gerçekleşen hayat içerisinde bir olgudur. Pragmatizm, sadece bir doğruluk teorisi ya da etik bir teori değildir. Aynı zamanda bir anlam teorisi, bir araştırma teorisi olarak kabul edilmektedir.¹⁰

Pragmatistler ahlaki değerlerin deneysel olarak bilinebileceğini ve test edilebileceğini ileri sürerler. Onlara göre ahlak, iyi/kötü, doğru/yanlış diye ifade edilen davranışlarla ilgilenen bir bilimdir. İnsan problemlerini çözmek için çevre ile etkileşim kurarken sağlıklı bir yol izlemelidir. Bu sebeple düşünsel yeteneklerini kullanarak hayatın zorluklarını aşmaya çalışır. İnsan, araştırma yetisiyle uygun insan davranışlarını keşfedip, doğru etkileşim kurmak için kullanır ve ahlaki deneyimi anlamak için bir etik teorisi geliştirir. Doğal olarak bu teori etik karar vermeyi, düşünce süreçlerini organize etmeyi ve değerlendirmeyi içermelidir. Pragmatistler

⁸ James, *Faydacılık*, 105-118.

⁹ William James, *Pragmatism* (New York: Arc Manor, 1907), 22.

¹⁰ James, *Pragmatism*, 3.

bilimsel araştırmanın da temelde ahlaki bir eylem olduğu kanaatini taşırlar. Çünkü onlara göre bilimsel araştırma, ahlaki yargıları tamamen araştırmanın ürünü olarak kabul eder.¹¹ Eğer bilim, ahlak tekniğini geliştirme gücünden yoksunsa, o zaman, kültürdeki çatlak o kadar derinleşir ki, yalnız demokrasi değil bütün uygarlık değerleri hep birlikte yok olup gider.”¹² James’e göre gerçeklikle örtüşen fikirlerimiz doğru, örtüşmeyenler ise yanlış kabul edilir. Burada önemli olan nokta gerçeklik kavramının ne manaya geldiği ve gerçeklikle örtüşmekten kastedilenin ne olduğudur.¹³

Pragmatizm daima *pragmata* (iş/pratik) ya da eylemi önceler. Pragmatistlere göre ahlak; insan anlayışları, deneyime dayanan görüşleri ve doğruluk anlayışlarında temellendirilmiştir. Pragmatistler ahlaki temellendirmelerinde insan ihtiyaç ve anlayışları, insan deneyimleri, insanların doğruluk anlayışları olmak üzere üç esasa dayanırlar. Dewey, ahlaki bir sistem olarak değerlendirir ve ahlakın insandaki hür irade ile iyiyi seçebilmesinin yöntemi olduğunu söyler ve onu toplumsal yaşamın bir gereği olduğunu düşünür.¹⁴ Bu bağlamda Dewey’in ahlaki, günlük deneyimlerimizden oluşan “iyi yaşama sanatı” olarak değerlendirdiği söylenmiştir.¹⁵

Pragmatistler, ahlakın deneyimlerimizde doğrudan bulanabileceğini düşünürler.¹⁶ James, insanın fizikî, ahlâkî, estetik ve entelektüel ihtiyaçlarıyla hayvanlardan ayrıldığını söyler ve ahlaki tamamen insani bir özellik olarak kabul eder. O, istek, arzu, ihtiyaç ve gayelerin giderilmesinde ne tür bir yol izleniyorsa ahlaki değerlerin de aynı yolu takip etmesi gerektiğini düşünür.¹⁷

¹¹ Celal Türer, “Pragmatizm’ in Doğruluk Evi”, *Bilimname*, 17 (2009), 175.

¹² John Dewey, *Özgürlük ve Kültür*, çev. Vedat Günyol (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1987), 128.

¹³ James, *Faydacılık*, 102.

¹⁴ Celal Türer, “John Dewey”, *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 4/138.

¹⁵ Gregory Fernando Pappas, *John Dewey’s Ethics, Democracy as Experience* (Indiana: Indiana Press, 2008), 11.

¹⁶ John Dewey, *Logic: The Theory of Inquiry* (New York: Henry Holt & Company, 1938), 9.

¹⁷ William James, *The Will to Believe* (New York: Logmans, Green & Co, 1897), 131.

James, iyiliğin özünün, talebin karşılanması/giderilmesi olduğunu söyler.¹⁸ Ona göre talep hissedilen olumlu bir eğilim ve bir değer yargısıdır. Talepler, insanda mevcut olan zevkler olabileceği gibi mesleki amaçlar gibi geniş kapsamlı amaçlar da olabilir. Bununla beraber talep, adalet, dürüstlük, özgürlük vb. gibi soyut idealler olabilir. Bu bağlamda talep bireyin ahlaki davranışının da temelini oluşturmaktadır. Bir başka deyişle ahlak bireyin taleplerinden doğar. Bununla beraber talebin sınırları tüketilemez yani talepler sınırsız kabul edilir.¹⁹ Ona göre, bütün talepler görünüşte saygıya layıktır ve ahlak açısından en iyi durum, her talebin gerçekleştirilebildiği kadar giderildiği durumdur.²⁰

Pragmatistlerde ahlâk, soyut bir asla dayanmaz. Bu husus ahlâkın sürekli bir şekilde bilinç düzeyinde anlaşılması gerektiğine işaret eder. Dewey, ahlaki deneyimlerde alışkanlıkların ya da tekrarların olumlu ve işlevsel bir rol aldığını düşünür. Eylemlerimizin ve seçimlerimizin davranışlarımızda alışkanlık haline geldikten sonra daha kontrol edilebilir hale getirilebileceğini vurgular. Dewey, ahlaki deneyimde insanların seçimlerine de değinir. Bu bağlamda ikilemler üzerinde durarak birbirine indirgenemeyen, aralarında tercih yapılamayan alternatif eylem tarzlarıyla karşılaştığını ifade eder. Ona göre bu seçimler, durumsal ve bağlamsal bir karaktere sahiptir. Bu sebeple seçimlerimize dair mutlak bir ölçütün bulunmadığını ve bulunamayacağını iddia eder.²¹ Bir başka deyişle her bir deneyimin, bireye özgü ve eşsiz olduğunu düşünür. Bu bağlamda James, deneyimin gerek bireysel gerekse toplumsal olarak herhangi bir fikrin doğruluğunun test edilebileceği tek yöntem ve zemin olduğunu söylemiştir.²²

2.1. Pragmatizmde Ahlaki Eylemin Temelleri

Araştırmanın bu bölümünde ahlaki eylemlerin temellerini ele alan ve sonuç olarak ahlaki eylemlerin belirsizlik üzerine inşa edildiği

¹⁸ Ellen Kappy Suckiel, *William James'in Pragmatik Felsefesi*, çev. Celal Türer (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2003), 49.

¹⁹ Suckiel, *William James'in Pragmatik Felsefesi*, 125.

²⁰ James, *The Will to Believe*, 153.

²¹ Celal Türer, "Pragmatist Ahlak Nedir", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 5 (2016), 18.

²² Suckiel, *William James'in Pragmatik Felsefesi*, 90.

kanaatine varan Dewey'in düşünceleri üzerinde durulmuştur. Dewey'in bu temellendirmesi ahlak eğitimi üzerindeki görüşlerinin de temelini ortaya koyduğu için önemli görülmüş ve detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Pragmatistler, ahlaki eylemin özünde kaçınılmaz olarak belirsizliğin ve çatışma unsurunun olduğuna inanırlar. Dewey'in etik anlayışında, adalet, doğruluk gibi üstün bir ilke veya temel bir amaç belirleme çabası yoktur. O, değer yargılarını bireysel olarak geliştirmek için bir yöntem belirleme iddiasındadır. Ona göre etik araştırma, sonuçları göz önünde bulundurarak yargıları tekrar gözden geçirmek üzere dönüşümsel aklın kullanılmasıdır. Bu bağlamda Dewey, gelişim ve toplum psikolojisi üzerine bina edilmiş bir değer yargıları etiği ortaya koyma çabası güder.²³ Dewey, ahlak konusunda da sonuç ve eylem odaklı pragmatist düşünce sisteminden ödün vermemiş, "ahlaki iyi" olarak kabul edilen davranışların kökenlerini ve davranışa dönüşme süreçlerini ele alarak bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır.

Dewey, ahlaki eylemlerin temelinde birbirinden farkı üç değişken olduğunu öne sürer. Bu sebeple ahlaki eylemlerin belirsizlik üzerine inşa edildiğini iddia eder. Bu belirsizliğin "iyi", "hak" ve "erdem" olmak üzere en az üç bağımsız değişkenden kaynaklandığını öne süren Dewey, bu değişkenlerin her birinin farklı kökeni ve çalışma tarzı olduğu için çelişen amaçlara hizmet ettiğini ve karar oluşumunda farklı güçleri harekete geçirdiğini düşünür. Bu durumu kişinin amaçtan ve iyi sonuçlardan doğru ve adil yaklaşımdan erdemli davranış rotasından haberdar olmaması ve onları araştırmak zorunda olmasına bağlar. Bu sebeple ona göre ahlaki durum, özü itibarıyla içsel yerleşik bir çatışmadır. Bireyin tercihte bulunmak zorunda kalması hiçbir ortak paydası olmayan güçleri yönetmek zorunda olması gerçeğinden kaynaklanır. İlk olarak amaçlar ahlaki ve yasalar ahlaki olarak iki ahlaki teorinin var olduğu üzerinde duran Dewey, amaçlar ahlakının tek bir amaca yöneldiğini yüce ve evrensel iyiliği amaçladığını ifade eder. İyi düşüncesini merkeze alan ve bu evrensel iyinin; bazıları tarafından mutluluk, bazılarınca haz, kimilerince ise varoluş olduğuna dikkat çeker. Yasalar ahlakının temel kavramı ise hak kelimesidir. Ona göre hak kavramı bağımlıdır ve yasal emirle uzlaşılı halindedir. İyiyi elde etme tarzı veya iyiyi elde etmenin aracı

²³ John Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, çev. Süleyman Aydın (Ankara: Fol Yayıncılık, 2020), 55.

olarak kabul edilir. Doğal iyiler (iyi) arzunun tatminine ve maksatların gerçekleşmesine yönelikken ahlaki iyiler (hak), meşru ve bağlayıcı olan yasal emirle uyumlu olmak zorundadır.²⁴ Görüldüğü üzere Dewey, iyi kavramını bireysel bir düzlemde ele alırken hak kavramının daha toplumsal ve yasal yönü olduğu üzerinde durmaktadır. Ona göre bireysel olarak iyi kabul edilen her şey hak kavramı içine girmez. O, hak kavramının toplumsal meşruiyeti kabul edilmiş bir kavram olması gerektiğini öne sürer. Bu şekilde her iki değişkenin birbirinden bağımsız temeller üzerine inşa edilmiş olduğunu ortaya koymak istemiştir. O, iyinin ve hakkın ayrı köklerinin olduğunu belirterek bunlardan birinin bir diğerinden türemediğini birinden arzu bir diğerinden ise ödev kavramının ortaya çıktığını dile getirir. Her ne kadar ikisi de eşit ölçüde meşru dayanaklara sahipse de farklı yönere kuvvet uygulamaktadır. Bu durum ahlaki karar ve ahlaki davranış ayırımının temelini oluşturur. Çünkü dengeyi iyi tarafına veya yasa tarafına kaydıran hiçbir sabit ilke bulunmamaktadır. Dewey, ahlaki bu ikisi arasında pratik bir tutunma noktası olarak kabul eder.²⁵ Anlaşıldığı kadarıyla Dewey, hak kavramını toplumsal iyiye, iyi kavramını ise bireysel iyiye dayandırmış ve ikisi arasında bir tercih yapamadığı için ahlakın bu ikisi arasında bir tutum olduğu kanaatine varmıştır. Hem bireysel iyinin hem de toplumsal iyinin değişkenlik arz etmesi ister istemez pragmatist ahlak düşüncesinin ahlak anlayışını değişken kılmıştır.

Birçok düşünür gibi dürtü, istek ve arzuların insan eyleminde önemli bir pay sahibi oldukları üzerinde duran Dewey, bu duyguların öngörüsüz çatıştığında kişinin değerleri karşılaştıramayacağını ve onlara dair yargı oluşturamayacağını öne sürmüştür. Ölçülemeyen dürtülerin ancak sonuçlar hesaba katıldığında ölçülebileceğini belirten Dewey, bu sonuçların deneyim içerisinde zamanla incelenebileceğini söylemiş, bu şekilde oluşan yargılarla daha kesin bir hale geleceğini iddia etmiştir. Dewey, neden olduğu sonuçları dikkate alarak dürtüleri ılımlı ve yönlendirilebilir hale getiren şeyin akıl olduğunu söyler. Ona göre akıl, sıradan öngörü ve karşılaştırma yetisinden başka bir şey değildir. Nesnel

²⁴ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 44-45.

²⁵ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 45-46.

sonuçları çağırarak için önsezi kullanıldığında, davranış sonucunda gerçekleştirilmek istenen amaç fikri belirlenmiş olur.²⁶ Dolayısıyla Dewey, bir kısım düşünürler gibi akla yüksek bir itibar vermemiş, sadece iç dürtülerin ortama göre düzenlenmesini sağlayan, aşırılıklarını törpüleyen dengeleme görevi yüklemiştir. Dewey'in bu açıklamalarıyla iyi olarak kabul ettiği bireysel iyinin ortaya çıkış süreci biraz daha açık takip edilebilmektedir. Ona göre içsel ve dışsal belli etmenlerle hazlar harekete geçmekte ve iyi kabul edilen davranış ortaya çıkmaktadır. Bu davranışı gerçekleştirmeden önce akıl devreye girmekte ve önsezi gücüyle dürtülerin harekete geçirdiği eylemi içinde bulunulan duruma göre düzenleyip törpülemektedir. Bireysel iyiyi temsil eden davranış bu süreçte ortaya çıkmaktadır. Dewey'in herhangi bir bilimsel kanıt sunmadan akla biçtiği bu görev, çağdaş Freud'un *id* ve *süper ego* arasında karar veren *egoya* biçtiği görevi hatırlatmaktadır.

Dewey, toplumda ahlaki davranışların ortaya çıkışını toplumsal bir evrim süreci içerisinde değerlendirmiş ilk insanların sadece sağlık, servet, cesaret ve karşı cinsi etkileme türünden davranışlar sergilediğini iddia etmiştir. Dolayısıyla ahlak duygularının ilk insanlarda henüz gelişmemiş olduğu, ilkel davranış kalıplarıyla hareket ettikleri iddiasındadır. Tarihi ve antropolojik herhangi bir veriye dayanmayan bu düşünce biyolojik evrim teorisinin sosyal alanlardaki izdüşümü olarak görülebilir. Ona göre süreç içerisinde insanlıkta, az kapsamlı olandan daha kapsamlı olana doğru bir değerler hiyerarşisi oluşmuştur. Sonuç olarak tek bir amaç fikrinin gündeme geldiğini ve bu şekilde iyi düşüncesinin oluştuğunu dile getiren Dewey, sonuçta çeşitli ahlak kuramlarının ortaya çıktığı inancını taşır. Ahlak kuramlarının oluşmasında Yunan düşünürlerinin büyük katkısı olduğunu söyleyen Dewey, bu düşünürlerin evrenle uyumlu bir ahlak düşüncesini geliştirerek benimsediklerini söylemektedir. Bu ahlak kuramlarının etkisiyle sadece bir amacı gerçekleştirmek için ortaya çıkan hukuk anlayışının yalnızca aklın ifadesi olduğu görüşünde olan Dewey, Yunan hukuk düşüncesi içerisinde irade ve emrin değil aklın hâkim olduğunu söyler. Bu düşünceyi sadece akli esas aldığı için tek yönlü ve yetersiz bir ahlak anlayışı kabul eden Dewey, bu yaklaşımın ahlaki davranışı tüm yönleriyle izah edemediği kanaatindedir. Ona göre Romalılar, Yunan geleneğinden gelen bu ahlak anlayışını geliştirmiştir.

²⁶ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 46.

Onlar tıpkı Yunanlılar gibi akli, şeyleri birbiriyle uyumlu olmaya zorlayan bir tür kozmik güç olarak kabul etmişler, fakat bunun yanında hukuku da düzen adına bu zorlayıcı gücü somutlaştıran ayağına dönüştürmüşlerdir. Bu şekilde ahlak kuramının merkezine ödevleri ve ilişkileri almışlardır.²⁷ Dewey'in, tarihsel arka planını açıkladığı ve pratik davranışa nasıl dönüştüğünü ispatlamaya çalıştığı kavram hiç şüphesiz hak kavramıdır. Toplumsal iyinin bir nevi ahlaki yaptırım aygıtı olarak kabul edilen hukuk, bireysel iyiden farklı olarak toplumda iyilik adına oluşturulmuş ve belirli ödevler ortaya koyan yaptırım gücüne sahip bir yapıdır. Bu durumda hem kökeni hem de işlevleri açısından farklı kaynaklardan beslenen ve davranışa dönüştürülebilen iki ayrı iyi kavramı ortaya çıkmaktadır. Bu iyilerin benzer davranışları emretmeleri durumunda birey için herhangi bir sıkıntı doğmayacaktır. Fakat bu iki iyi farklı davranışlar gerektiriyorsa bu durumda bireyin seçim yapması zorunlu olur.²⁸

Yetkilendirilmiş hak kavramının tarihsel gelişiminin yanında bir de sosyo-psikolojik yönü vardır. Dewey, toplumsal alanda bu durumun nasıl ortaya çıktığı konusunu ele almış ve konunun temellendirilmesini insanların birbirlerinden bir şeyler talep etmesi üzerine inşa etmiştir. Dewey'e göre insanlar kaçınılmaz olarak birbirlerinden talepte bulunurlar. Pratikte çevresindeki insanlara hiçbir şekilde davranış dayatmasında bulunmayan bir insan neredeyse yok gibidir. Örneğin ebeveynler ve yöneticiler daha fazla dayatmada bulunur ve bu doğrultuda taleplerini sıralayarak belli bir beklenti içinde olurlar. İnsanlar genellikle beklentilerini, başkalarının davranışlarına standart olarak belirlerler. Bu durum talepte bulunan kişi için normal kabul edilir. Fakat kendisinden talepte bulunulan kişi açısından talep, kendisinin de çıkarlarına hitap ettiği zaman normal ve olumlu, hitap etmediği zaman ise keyfi ve olumsuz olarak kabul edilir. Ancak bunun karşılığında onun da kendine göre talepleri olacaktır. Bu şekilde toplumda az ya da çok kabul edilen belirli bir talepler seti oluşur. Zamanla daha da belirginleşen bu talepler seti nihayetinde bir sisteme dönüşür. Talepleri karşılananlar açısından bu

²⁷ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 47.

²⁸ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 47-48.

talepler hak, talebi karşılayanlar tarafından ise ödev kabul edilir. Ancak bu talepler talebi karşılayanlar tarafından protesto edilmediği, karşı çıkılmadığı sürece toplumsal olarak izin verilmiş yetki ilkesini oluşturur. Toplumda süreç içerisinde onaylanan bu yetkinin de oluşturduğu bir iyi anlayışı vardır ve bu anlayış bireyden bazı davranışlara yönelmesini talep eder. Bu yetkinin ahlaki amaçlar ve iyilikler ilkesi konusunda bağımsız bir değişken olduğu görülmektedir. Bu yetkilendirmede, bir şeyin hak kabul edilebilmesi için onaylanmış olması gerekir yoksa belli bir kişinin arzuladığı şey başkalarına hak olmaz. Bir başka deyişle herhangi bir talebin hak olarak kabul edilebilmesi için arkasında toplumun duygusal ve entelektüel gücü olması gerekir. Bu durumda hak bireye, kendisinin boyun eğmesi gereken bir talep bir gereklilik olarak gelir. Birey bu hakkı kabul ettiği ölçüde hak, saf doğruluk manasına gelir ve iyidir. Bu durumda ahlak açısından yine aynı ikilem kendisini göstermiş olur.²⁹ Kendilerini iyi olarak taktim eden ve hak adı verilen toplumsal amaçlar, kişinin davranışı üzerinde talepte bulunurlar. Bununla beraber bireysel arzuları tatmin edici ve dolayısıyla iyi olarak adlandırılan iç talepler de mevcuttur. Bu ikisi de hem işleyiş hem de köken bakımından birbirlerinden farklıdır. Biri diğerine indirgenemez.

Dewey, ahlak açısından bireyin yaşamış olduğu bu dilemmanın yanında üçüncü bir boyut daha olduğunu dile getirmiştir. Erdem kavramı ışığında değerlendirdiği bu değişkeni, kökenleri ve gelişim süreçleriyle beraber detaylı bir biçimde ele almıştır. Dewey'e göre bireyler başkalarını överler, suçlarlar, onaylarlar, karşı çıkarlar, teşvik ederler, kınarlar, ödüllendirirler veya cezalandırırlar. Beklentiler sonucu oluşan övgü ve suçlama insan doğasının vaz geçilmezlerindedir. Genelde toplum tarafından onaylanan eylem ve eğilimler özgün erdemleri, kınanan eylemler ise kusurları oluşturur. Bu durum toplum içerisinde bazı davranışların sempati bazılarının ise antipati ile karşılanmasına neden olur. Bunun sonucu olarak övülen davranışlar iyi, yerilenler ise kötü görülecektir. Ahlaki davranışı toplumsal tepkilerin yönettiği sempati ve antipati üzerinden temellendiren bu yaklaşım da gerek kökenleri gerekse işlevi açısından diğer ikisinden farklılık arz etmektedir.³⁰ Bu durumda ahlaki iyi hakkında görüş ortaya koyan bir üçüncü değişken ortaya çıkmış

²⁹ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 48-49.

³⁰ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 50-51.

olur ki bu da toplum tarafımdan geniş çapta taktir edilenlerle ilgili, sempati antipati üzerine oturtulmuş toplumsal kabuller ve ayıplamaları içerir.

Dewey, ahlak konusunda belirsizliğe yol açtığını iddia ettiği ve iyi, hak, erdem kavramlarıyla içini doldurduğu bu üç değişken hakkında kendince değerlendirmeler yapmış ve belli sonuçlara ulaşmıştır. Ona göre iyi, arzuları ve amaçları zihinde tartmayla ortaya çıkar. Hak ise, toplumsal olarak yetkilendirilmiş ve desteklenmiş olandır. Erdemler kavramı geniş çapta takdir edilenle ilgilidir. Böylece üç kavramın da ayrı temeller üzerine yükseldiği ve farklı işlevlerinin olduğu görülür. Dewey, Yunan ahlak kuramının genelleştirilmiş amaçların varlığından ortaya çıktığını yani arzuları ve amaçları zihinde tartarak mutluluk gibi genel amaçlara ulaştığını söyler. Latin ahlak kuramında ise toplumsal olarak yetkilendirilmiş toplumsal otoritenin uygulanışından etkilenen bir ahlak anlayışı hakimdir. İngiliz ahlak kuramlarının temelinde ise sempati ilkesi ve geniş çapta takdir edilenle ilgili erdem anlayışı yatmaktadır.³¹ Bu durumda Dewey'in ahlak anlayışlarını ele alırken ve sınırlarını belirlerken coğrafi olarak Avrupa seküler düşüncesinin dışına çıkmadığı tarihsel gelişimi sadece Avrupa düşünce tarihi üzerinden değerlendirdiği söylenebilir. Hatta yüzyıllarca Avrupa'yı etkisi altına alan skolastik düşüncenin ahlaki temellendirmelerini hiç dikkate almaması, sorunu sadece seküler düzlemde çözme gayretinin bir yansıması olarak görülebilir. Dewey'in köken ve işlev olarak farklı temeller üzerine yükseltilmiş dünyanın farklı coğrafyalarındaki ahlak anlayışlarını göz önünde bulundurmaması ise araştırmasının sınırlılığı gibi elde edilen sonuçlarında sınırlı olmasını beraberinde getirmiştir.

Dewey iyi, hak ve erdem kavramları üzerinden üç bağımsız değişkeni ve aralarındaki farkları açıkladıktan sonra bunların ahlaki durumlarda iç içe olduklarını ve bu üç unsurun birey tarafından birbiriyle bağdaştırılması gerektiği üzerinde durur. Eğer bir ilke bağımsız ve üstün olarak değerlendirilirse ahlaki zorluk ve belirsizliğin ortaya çıkmayacağını dile getirir. Bu farklı ayırım çizgileri kimi zaman birbirleriyle kesişirler. Arzu ve istek açısından iyi olan bir şey toplumsal

³¹ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 52-53.

talepler açısından yanlış olabilir. Bununla beraber birey tarafından kötü kabul edilen bir şey kamuoyu tarafından coşkuyla kabul edilen bir şey olabilir. Bu çatışmaların her biri gerçek ve şiddetlidir ve muhalif unsurları bir araya getirip uzlaştırmak için çatışmaların tespit edilmesi gerekir. Aksi durumda resmi ve hukuksal olarak yasaklanan bir şey toplumsal veya bireysel olarak teşvik edilen bir şey olarak kalmaya mahkûm olur ve iki yüzlülük kaçınılmaz olur.³²

Ahlak felsefelerinin verimsiz olmalarının nedenini bu duruma bağlayan Dewey, onların birleştirici görüş arayışlarının ahlaki yaşamı basite indirgediğini savunmuştur. Ona göre bir ahlak kuramı ahlaki durumlardaki tüm öğeleri tek bir eşit ilkeye indirgemenin imkânsızlığını itiraf etmelidir. Bununla birlikte karmaşık pratik gerçeklerle soyut kuram biçimleri arasındaki uçurum ahlaki sorunların temelini oluşturur. İnsan bu güçler arasında yapabileceği en iyi düzenlemeyi yapmak zorundadır. Dewey, ahlak açısından en büyük yanlışın karşılaşılan zorluğun tek bir kurumsal çözümünün olduğu fikri olduğunu söyler. Artık bu fikrin terkedilmesi insanların dikkatlerini katı kural ve standartlardan uzak tutması gerektiğini savunur. Ayrıca eylemde buldukları somut durumlara daha fazla dikkat etmelerini salık verir.³³

Dewey'in, ahlak yargılarını bireysel arzu, istek ve öngörüler, toplumsal istek ve talepler ve hukuki ahlak yaptırımları arasında karar verme süreci olarak ele aldığı görülmektedir. Bu üç etmenin arasındaki çatışma bireyin ahlaki davranışlarındaki belirsizliğin temel sebebi olarak kabul edilir. Bu konuda birey, pratik ahlaki uygulamalarında bu etkenleri göz önünde bulundurması ve kendine göre en uygun formülü üretmesi gerekir. Bu durumda ahlaki sorumluluk, değerlendirme ve gelişim tamamen bireye yüklenmiş olmaktadır. Birey ahlaki davranışlarının sorumluluğunu almalı ve her geçen gün edindiği deneyimler sayesinde ahlaki yapısını geliştirmelidir. Dolayısıyla ahlaki davranış tek bir görünüm arz etmeyecek zamana, mekâna, toplumsal çevreye ve bireysel deneyimlere göre değişiklik gösterecektir. Her bir birey farklı deneyim ve değerlendirmelere sahip olacağından ahlaki görünümde her geçen gün değişecektir. Bu noktada ahlaki davranış kaçınılmaz olarak rölativiteye kurban edilmiş olacaktır.

³² Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 51-52.

³³ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 52-53.

3. Pragmatist Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi

Eğitimin halkla ilişkisi diğer disiplinlerin halkla ilişkisinden farklıdır. Eğitim bir kamu görevi olarak kabul edilir. Uzmanlık gerektiren bir iş olması ise onun ikinci vasfı olarak görülür. Öğrencilerde sağlıklı tutarlı ve dengeli bir kişilik oluşturmayı amaçlayan okul, toplumsal düzeni değiştirme gücüne sahiptir.³⁴ Bununla beraber biri okuldaki yaşam için diğeri okul dışındaki yaşam için olmak üzere iki ayrı etik ilkedен söz edilemez. Davranış bir bütün olduğu için davranış ilkeleri de bir bütün olarak ele alınmalıdır. Pragmatistler, okulun ahlaki sorumluluğunun yalnızca topluma karşı olduğu görüşündedirler. Onlara göre okulun toplumsal yaşama katkı sunma dışında hiçbir ahlaki amacı yoktur. Bu sebeple toplumsal ilişkilerden bağımsız bir şekilde okul ahlakından söz etmek abes olur. Dewey'e göre toplumsal yaşama hazırlanmanın tek yolu toplumsal yaşama dahil olmaktır. Çocuğun yetişkinlerle aynı doğru davranış güdülerine sahip olması gerekir. Bundan dolayı okulda da aynı standartların hâkim olması gerekmektedir. Ona göre, okulun toplumsal düzene ve ilerlemeye hizmet eden ilkeleri sunması ve pratiğe dökmesi gerekir.³⁵ Bu durum aynı zamanda toplumun ahlaki alışkanlıklarıyla temas halinde olmayı gerektirir. Okulun toplumsal karaktere sahip olması ilkesi, öğretim yöntemleri ve öğrenme süreçlerinde davranışa yönelik pratikler geliştirmeyi zorunlu kılar.³⁶ Pragmatizm de ahlak eğitiminin neredeyse vatandaşlık eğitimine indirgenmiş bir görünüm arz ettiği söylenebilir. Bu durum, ahlak eğitiminin bireyin kendini gerçekleştirmesine katkı sağlaması gerektiği düşüncesinde olan eğitimciler için pragmatist eğitimin kısıtlayıcı bir yönü olduğunu düşündürebilir. Pragmatist eğitim, iddia edildiği gibi topluma ve toplumsal değerlere uyumu önceliyorsa, bu durumda eleştirel düşüncenin ve alternatif anlayışların önünün nasıl ve ne şekilde açılacağı sorunu gündeme gelmektedir. Soyut evrensel değerleri yadsıyan pragmatizm için ahlak eğitiminde topluma uyumdan daha üst bir ahlak anlayışından söz etmek imkânsız olacaktır. Dolayısıyla her ne kadar ciddi

³⁴ Mehmet Zeki Aydın, *Okulda Değerler Eğitimi* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012), 47.

³⁵ Nafi Atuf Kansu, *Pedagoji Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1952), 267-268.

³⁶ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 13-24.

yöntem farklılıkları olsa da pragmatist ahlak eğitiminin topluma uyum noktasında temel amacının şiddetle eleştirdikleri esasici anlayıştan farklı olmadığı ortaya çıkmaktadır.³⁷ Her ikisi arasında amaç aynı fakat yöntemler farklıdır. Bu farklılığı Dewey şu sözlerle dile getirir:

“Yukarıdan zorlama düşüncesine karşı, bireyselliğin ifadesi ve geliştirilmesi düşüncesi; dışarıdan disiplin uygulama düşüncesine karşı, hareket serbestliği; metinlerden ve öğretmenlerden öğrenme düşüncesine karşı, bunların doğrudan başvuru kaynağı olacak amaçlara ulaşılmasında bir araç olarak öğrenilmesi düşüncesi; uzak bir gelecek için hazırlık yapma düşüncesine karşı, günümüz hayatının sunduğu fırsatlardan en iyi şekilde faydalanma düşüncesi; ve durağan amaç ve gereçlere karşı da değişen dünya ile tanışık olma düşüncesi sunulmuştur.”³⁸

Başka bir ifadeyle esasici anlayış ezber, taklit, dikte ve disiplin yoluyla toplumsal ahlaki değerleri öğrenciye kabullendirmeye çalışırken, pragmatist eğitim bireysel yönelimleri de dikkate alarak ikna, tecrübe ve yaşantı yoluyla aynı değerleri kazandırmaya çalışmaktadır. Esasici eğitim modelinde öğrenci adeta öğretmenin elinde istenildiği gibi kullanılabilen, etiyile kemiğiyle öğretmene mahkûm bir nesne konumundadır.³⁹ Dolayısıyla pragmatistler amaçlar ahlakı ve yasalar ahlakı olarak ifade edilen ayırmda yasalar ahlakına yakın durmaktadırlar. Bu durum dini ahlakı, erdem ahlakını, evrensel veya bireysel ahlakı önceleyen eğitimcilerin eleştirilerine kapı aralamaktadır.

Bununla beraber kültür aktarımı konusunda pragmatistlerin esasiciler kadar katı davranmadıkları da göz önünde bulundurulmalıdır. Okulun kültürel mirası aktarırken seçici davranması gerektiği üzerinde duran pragmatistler, bu bağlamda okulun; kültürel mirası sadeleştirmek, daraltmak ve dengelemek şeklinde üç işlevinden söz ederler. Dolayısıyla eğitim programlarında kültürel mirasın unsurları bir seçime ve elemeye

³⁷ Tecelli Karasu, “Eğitim Felsefesi Akımları Açısından Öğretmen Modelliği”, *Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2018), 2/249-255.

³⁸ John Dewey, *Deneşim ve Eğitim*, çev. Sinan Akıllı (Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2007), 22-23.

³⁹ Yusuf Batar, “Öğrencinin Aktif Katılımına Dayalı Din Eğitimi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2 (2009), 122.

tabi tutulur. Kültürel mirasın insanı zenginleştiren unsurları insanı sınırlandıran unsurlarından ayrılır ve bu şekilde yeni nesle aktarılır.⁴⁰

Pragmatizmin yaparak yaşayarak öğrenme ilkeleri ahlak eğitiminde de kendini göstermektedir. Pragmatist ahlak eğitimi çocuğun bugününe ve toplumsal yönüne dikkat çekerek ilgi ve ihtiyaçlarını karşılamayı, öğrencinin bireysel inşa sürecine, üretkenlik ve yaratıcılığına vurgu yapmayı önemser.⁴¹ Ahlak eğitiminin ancak bireysel pratiklerle inşa edilebileceğine inanan pragmatistler; rekabet yerine duygudaşlığı, bireysel çaba yerine iş birliğini öne çıkararak toplumsal bilinci geliştirme çabası güderler.⁴² Onlar, öğrenmenin ezbercilik ve soyut öğrenmeden ziyade inşa etme ve davranışa dönüştürme ile mümkün olduğunu savunurlar. Ezbercilik ve soyut öğrenmelerin öğrencinin muhakeme gücünü ve davranış biçimlerini olumsuz yönde etkilediğini düşünürler.

Çalışma güdüsü şimdi değil de gelecek için olduğunda öğrenme; dereceye girme, sınavı geçme, üniversiteyi kazanma gibi dışsal bir sonuca yönelik olur. Dolayısıyla şu anki ihtiyaç ve sorumluluklar ve içsel motivasyon göz ardı edilmiş olur. Pragmatistler, günün ihtiyacını karşılamadan sadece geleceğe yatırım yapan bir eğitim anlayışının yetersiz olduğu kadar ahlaki açıdan da sorunlu olduğu kanaatini taşırlar. Onlara göre bugüne değil uzak amaçlara hizmet edeceği varsayılan bir eğitim anlayışından doğan ahlaki güç kaybının sorumluluğunu yüklenmek oldukça ağırdır.⁴³ Bu sebeple çocuğun aktif güçlerini öne çıkaran inşa, üretme ve yaratıcı yönlerine yatırım yapan bir eğitim sisteminin öne çıkması gerekmektedir. Ancak bu şekilde bencil ve ezberci eğitim anlayışından kurtularak toplumsal hizmete doğru bir yatırım yapılabilir. Dewey'e göre eğitim bilimi, "karakter kurma bilimidir."⁴⁴ Eğitim sisteminde öğrenme ve yapma/davranışa geçirme arasındaki kopukluk, öğrencinin karakter eğitimi ve öğretim algısı arasında da bir

⁴⁰ Karasu, "Eğitim Felsefesi Akımları Açısından Öğretmen Modelliği", 2/249-255; Gutek, *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*, 111-112.

⁴¹ Halil Fikret Kanad, *Pedagoji Tarihi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1948), 107.

⁴² Kemal Aytaç, *Çağdaş Eğitim Akımları* (Ankara: A.Ü. DTCF Yayınları, 1981), 134.

⁴³ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 25-27.

⁴⁴ Merih Tekin Bender, "John Dewey'in Eğitime Bakışı Üzerine Yeni bir Yorum", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 6/1 (2005), 14.

kopuşa yol açar. Bunun sonucu olarak okulda karakter gelişimi, ahlak ve değerler öğretimi de öğrencinin inşa sürecine katkıda bulunamadığı için yetersiz kalır.⁴⁵

Dewey, toplumsal standartlar içerisinde ahlaki değerleri okul çalışmalarının ana fikrine yerleştirmeyi savunur. Bu bağlamda dersler, öğrencinin toplumsal hareket alanını idrak etmesini sağlamanın bir aracı olarak düzenlenmelidir. Eğitim ortamları ancak bu şekilde ahlak ve değerleri belirlemede bir ölçüt olabilir. Ona göre toplumda kültür, bilgi ve disiplin olmak üzere üç bağımsız değer vardır. O, bu değerlerin açıklamasını şu şekilde yapar:

“Bilgi, yalnızca toplumsal yaşam bağlamında yer alan malzemelerin kesin imgelerini ve kavramlarını sunduğu ölçüde gerçek ve öğreticidir. Disiplin, kişinin kendi güçlerini toplumsal amaçlar için kontrol altına almasını sağlayacak şekilde kendi güçlerine yönelik bilgi tepkisini temsil ettiği ölçüde gerçekten öğreticidir. Kültür, şayet dışsal bir cila ya da sahte bir parlaklık değil gerçekten eğitici olacaksa bilgi ve disiplinin can alıcı bütünlüğünü temsil eder. Hayata bakış açısı içinde bireyin toplumsallaşmasına işaret eder.”⁴⁶

Dewey’in öğretimde öğrencinin bireysel ilgi, istek ve kabiliyetlerinin geliştirilmesinden çok toplumsal ihtiyaçların karşılanmasına vurgu yaptığı görülür. Onun bireyden çok topluma vurgu yapması yeniden kurmacı eğitim felsefesinin geliştirilmesine temel teşkil etmiştir.⁴⁷ Dewey ilerlemeci eğitim anlayışını öncülerinden kabul edilse de ilerlemecilikle tam bir uyum içerisinde olduğu söylenemez.⁴⁸

Pragmatistler erdemler etiği ve erdem sınıflandırmalarının ahlak eğitiminde yetersiz olduğunu düşünürler. Onlara göre ahlaki eylemler ve davranışlar diğer eylemlerimizden ayrı düşünülemez. Dolayısıyla ahlak öğretimi, tikel erdemlerin öğretimi veya onlara bağımlı olarak belli duyguların aşılması şeklinde ele alınmamalıdır. Erdemler etiğinde ahlaki olan aşırı iyilik timsali bir biçimde algılanmaktadır. İdealistler ve realistler iyi-kötü, doğru-yanlış gibi ahlaki kavramları eğitim sistemlerinin temeline alırken, pragmatistler ahlaki güdülerini sosyal

⁴⁵ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 28.

⁴⁶ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 29.

⁴⁷ Ayfer Kocabaş, “Türk Eğitim Sisteminin Felsefi Temelleri: Dewey, Mustafa Necati ve İsmail Hakkı Tonguç”, *Toplum ve Demokrasi* 2/3 (2008), 204.

⁴⁸ Sabri Büyükdüvenci, “Pragmatizm ve Eğitim”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 20/1 (1987), 325.

zekâdan ve sosyal güçten ortaya çıkan şeyler olarak kabul etmektedirler. Bu sebeple toplumun bünyesinde yer alamayan soyut bir gerçekliği kabul etmezler

Dewey, okulun ahlaki ölçüsüne dikkat çekerek okuldan talep edilen üç şey üzerinde durur. Bunlar: toplumsal zekâ, toplumsal güç ve toplumsal çıkardır. Okul yaşamı, öğrenme yöntemleri ve dersler ise ahlaki öğretim için gerekli olan kaynaklardır. Ona göre okulun etik bir temel üzerine düzenlenmesi için gerçek bir topluluk yaşamını temsil etmesi gerekir. Aynı şekilde o, okulda kullanılan öğretim yöntemlerinin de çocuğu aktif kılarak olumlu yönlendirmelerle çalıştırması gerektiğini söyler. Okulun etik bir ortam sunabilmesi için; müfredat programlarının, çocuğun karşılamak zorunda kaldığı talepler konusunda farkındalık sağlayacak materyali temin edecek şekilde tasarlanıp düzenlenmesi gerekmektedir. Bu şekilde okulda ilkesel olarak tüm etik gereklilikler karşılanmış olacaktır. Pratik uygulamalar ise öğretim etkinlikleri içerisinde hayat bulacaktır.⁴⁹ Bu sözleriyle Dewey, eğitimde etik kodların okul içindeki sosyal etkileşim, öğretim tasarımı ve yöntemleri, müfredat ve içerik içerisinde aranması gerektiğini işaret etmektedir. Öğrenme öğretme süreçlerinde toplumun ahlaki durum ve gereksinimlerine uygun sosyal ihtiyaçların karşılanması gereklidir. Programların ve öğrenme ortamlarının toplumsal aidiyet ve birliktelik duygusunu oluşturacak şekilde düzenlenmesi gerekir. Öğretim tasarımı genel olarak öğretim süreçlerinin planlamasını ve geliştirilmesini içerir. Öğretimin kalitesinin artırılması için öğrenme ve öğretim teorilerinden yararlanılarak öğretimi sistematik bir şekilde geliştirmeyi ifade eder.⁵⁰ Müfredat ve içerikte zengin bir öğrenme ortamının sağlanması doğruluk, tutarlılık, güncellik, uygunluk gibi kriterlerin titizlikle yerleştirilmesi etik kodların doğru uygulanması açısından gereklidir.

Pragmatistlere göre ahlaki ilkeler, yaşamın belli bir bölgesini veya bir bölümünü doldurması gerekir. Bu sebeple ahlaki ilkeleri sosyolojik ve psikolojik terimlerin içinde ifade edilmek suretiyle soyut alandan yere

⁴⁹ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 35.

⁵⁰ Yavuz Selim Kıyak vd., "Öğretim Tasarımı, Modelleri ve Program Geliştirmeye İlişkisi", *Tıp Eğitimi Dünyası* 19/58 (2020), 7.

indirilmeleri gerekmektedir. Başka bir deyişle ahlaki olanı hem toplumsal hayatın güç ve koşulları içinde hem de bireyin dürtüleri ve alışkanlıkları bağlamında ortaya koymamız gerekir. Aksi takdirde ahlak, gündelik yaşamın içinde yer alamayacak, kendi başlarına seyahat edeceklerdir.⁵¹

Eğitimin amacı bireyin bilişsel, duyuşsal ve bedensel güçlerini dengeli bir biçimde geliştirmektir.⁵² Pragmatistler ahlakın toplumsal yönüne daha fazla vurgu yapmakla birlikte bireysel temellerinin de bulunduğu dikkat çekmişlerdir. Onlar, ahlaki davranışların da diğer davranış biçimlerinde olduğu gibi doğal içgüdüler ve dürtülerden ortaya çıkan bireysel temellerinin olduğu kanaatini taşırlar. Bireyin içgüdü ve dürtülerinin neler olduğunu, çocuğun gelişiminin her bir aşamasında ne işe yaradığını bilmenin önemli olduğunu düşünürler. Ahlakın bireysel yönüne dikkat çekilmediği zaman ahlaki davranışın mekanik bir taklitten ibaret olacağını söylerler. Çocuğu biyo-psiko-sosyal bir organizma olarak kabul eden pragmatistler, eğitimin amacının büyüme ve gelişmek olduğu inancındadır.⁵³ Çocuğun psikolojik yapısının karakter gelişimi için önemli olduğu üzerinde duran pragmatistler, karakter gelişiminin eğitim sisteminin genel amacı olduğunu fakat uygulamada çeşitli zorluklarla karşılaştığını düşünürler. Bu zorlukların karakter kavramının belirsizliğinden kaynaklandığını iddia eden pragmatistler, karakterin yol açtığı eylemler açısından ne anlam taşıdığının bilindiğini ancak bireyin içinde işleyen güçler sistemi bakımından net bir algıya sahip olmadıklarını kabul ederler.⁵⁴ Kendilerinin de kabul ettiği üzere ne olduğu hakkında net bilgi sahibi olunmayan bir kavramın ahlak eğitiminin temeline alınması, pragmatistlerin eğitim düşüncesi açısından olumsuz bir görünüm arz etmektedir. Karakter kavramının eğitim sisteminin temel amacı olduğunu kabul etmek ve aynı zamanda karakter kavramının belirsizliğinden bahsetmek, yalnız uygulamada değil teoride de zorluklara yol açabilir. Bu sebeple olsa gerek pragmatistler, ahlak eğitimi alanında teoride her ne kadar bireyselliği öne çıkarsalar da teorinin

⁵¹ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 41.

⁵² Aydın, *Okulda Değerler Eğitimi*, 44.

⁵³ James Scott Johnston, "John Dewey ve Eğitimde Pragmatizm", çev. Şükriye Selin Çiftçi, *Eğitim Felsefesi Kılavuzu* (Ankara: Pegem Akademi, 2019), 103.

⁵⁴ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 36-37.

ve pratik uygulamaların yetersizliğinden dolayı, topluma ve hâkim güce uyumdan öteye gidememişlerdir.

Pragmatistlere göre etik bilgi; malumat, muhakeme ve duyarlılığın bir ürünüdür. Dewey, bireysel güçlerin başkalarının çıkarlarını ayaklar altına almayacak, başkalarının haklarını ihlal etmeyecek şekilde yönetilmesi gerektiğini düşünür. Dewey, bilginin yanında amaçların gerçekleştirilmesi istikametine yöneltilen muhakeme gücünün de geliştirilmesi gerektiğini savunur. Malumat edinme, muhakeme gücünü geliştiremez. Muhakeme seçme ve ayırma yetisini içine alır. Ona göre muhakeme gücüne sahip olan biri, durumu değerlendirme yeteneğine sahiptir. İyi bir muhakeme ise uygun ve orantılı değerler duygusuna sahip olmakla elde edilir. Güçlü bir muhakeme gücünün yanında şahsi duyarlılığın duygusal bir reaksiyonun da var olması gerektiğini belirten Dewey, duyarlılık olmadan iyi bir muhakemenin olamayacağını iddia eder.⁵⁵ Böylece etik bilgi malzemesinin duygusal hassasiyet sayesinde temin edilebileceğini söyler. Bu durumda ahlak eğitiminde neyin öğretileceğini belirleyen programlar, öğrencilerin bedensel, zihinsel ve duygusal bakımdan gelişmişlik seviyesine uygun olmak zorundadır.⁵⁶ Aynı zamanda öğrencinin sadece bilgi düzeyinde öğrenmesiyle kalmayıp muhakeme yapabileceği düzeye kadar yükseltilmelidir. Ayrıca öğrencinin duyuşsal gelişimine de önem verilmeli, ahlaki duyarlılığının artırılması için gerekli düzenlemeler yapılmalıdır. Bu şekilde ahlak somut davranışlar şeklinde kendini gösterecek, öğrenciler olguları bir değer ölçütüne göre sınıflandırma ve değerlendirme alışkanlığı kazanacaklardır. Bir başka deyişle öğretimin amacı; çocuğun kendi seçimlerini belirleme, yürürlüğe koyma ve onları nihai bir değerlendirmeye tabi tutma ortamını sağlamaktır.

Sonuç

Pragmatist ahlak eğitimi çocuğun bugününe ve toplumsal yönüne dikkat çekerek ilgi ve ihtiyaçlarını karşılamayı, öğrencinin bireysel inşa sürecine, üretkenlik ve yaratıcılığına vurgu yapmayı önemser. Ayrıca

⁵⁵ Dewey, *Eğitimde Ahlak İlkeleri*, 38-40.

⁵⁶ Mehmet Zeki Aydın, *Öğretim İlke ve Yöntemleri Pedagojik Formasyon İçin* (Ankara: Nobel, 2022), 106.

gelişim ve toplum psikolojisi üzerine bina edilmiş bir değer yargıları etiği ortaya koyma çabası güder. Ahlak eğitiminin ancak bireysel pratiklerle inşa edilebileceğine inanan pragmatistler, eğitim uygulamalarında öğrencinin bugün gereksinim duyduğu ihtiyaçları yadsıyarak yalnızca geleceğe hazırlamayı amaçlayan esasici eğitim anlayışına karşıdırlar. Bireysel çaba yerine iş birliğini, rekabet yerine duygudaşlığı öne çıkararak toplumsal bilinci geliştirme çabası güderler. Pragmatistlerin ortaya sürdüğü doğrudan deneyerek, yaşayarak, öğrenci merkezli öğrenme olgusu birçok düşünür tarafından olumlu karşılanmıştır. Fakat pragmatistlerin bilimsel yöntem, değişme ve görecelilik olgusunu ön plana alıp mutlak doğruları reddetmesi kendilerine yöneltilen eleştirilerin odak noktasını oluşturmaktadır.⁵⁷

Pragmatistlerin bilgiyi, doğruyu, hakikati ve gerçeği yalnızca deneyime dayandırmaları, onu bir icat olarak kabul etmeleri ve gerçeği fayda üzerinden temellendirmeleri; evrensel gerçeğe ulaşma konusundaki çabaları olumsuz yönde etkilemiş ve gün geçtikçe göreceliliğe sürüklenen düşüncenin kapısını aralamıştır. Nitekim klasik pragmatistlerin izlerini takip eden neo-pragmatistler, nihai doğrudan tamamen ümidi kesmiş, genel yükümlülüğü olmayan bir etik anlayışıyla, hiçbir ölçüt ve mihenk taşı kabul etmeyen bir düşünce kaosu sürüklenmişlerdir.

İdealistler ve realistler iyi-kötü, doğru-yanlış gibi ahlaki kavramları eğitim sistemlerinin temeline alırken, pragmatistlerin bu kavramları sadece fayda için araç olarak kabul etmeleri eleştiri konusu olmuştur. Pragmatistlere göre ahlaki ilkeler klasik düşünceler tarafından rastlantısal veya aşkın kavramlar kabul edildiği için ahlakın yaşamın belli bir bölgesini veya bir bölümünü doldurması gerekir. Bu sebeple ahlaki ilkelerin sosyolojik ve psikolojik terimler içinde ifade edilmek suretiyle yere indirilmeleri gerekmektedir. Başka bir deyişle ahlaki olanı hem toplumsal hayatın güç ve koşulları içinde hem de bireyin dürtüleri ve alışkanlıkları bağlamında ortaya koymamız gerekir. Aksi takdirde gündelik yaşamın içinde yer alamayacak kendi başlarına kalacaklardır. Bu durum ahlak disiplininin kaybolup sosyal bilimlerin içerisinde incelenen bir dal olarak kabul edilmesiyle sonuçlanır. Bu indirgemeci tutum birçok eleştiriye kapı aralamıştır. Bununla birlikte pragmatizmin eğitimi öncelikli olarak bir meslek edinme aktivitesi olarak görmesi, kısmen de

⁵⁷ Gutek, *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*, 319.

olsa ahlak eğitimini yadsıması veya yardımcı bir dal olarak kabul etmesi sonucunu doğurmuştur. Pragmatistlerin iddia ettikleri üzere ahlakın bireysel ve toplumsal fayda esası üzerinden ele alınması ve psikolojik süreçlere indirgenmesi onu normatif bir ilim ve özgün bir disiplin olmaktan çıkaracak bir nevi psikolojik sağlık koruma bilgisine dönüştürecektir. Bu durum ahlaki hükmün ortadan kalkması sonucunu doğurur. Böylece ahlak, hükmi bir değer olmaktan çıkar ve fiili bir değere dönüşmüş olur.⁵⁸ Her türlü talebin saygın kabul edildiği ve taleplerin temel ahlaki ölçüt olarak görüldüğü bir toplumda, bireylerin birbirlerinin taleplerini yargılaması ve sosyal kontrol mekanizmalarını kullanarak çeşitli yaptırımlar uygulama yoluna gitmesi ahlaki kabul edilmeyecektir. Çoğunluğun talepleri ve azınlığın talepleri çatıştığında herhangi bir şekilde toplumsal tepki doğru bulunmayacak; şiddet, yaptırım veya başkalarının özgürlüklerini kısıtlama teşebbüsü olarak değerlendirilecektir. Dolayısıyla bireyin, toplumun ve ahlaki hükmün müeyyide gücü elinden alınıp bu güç tamamıyla yargıya verilecektir. Bu durum yalnızca gücü elinde bulunduran siyasi erkin ahlaki müeyyide gücünü elinde bulundurması sonucunu doğurur. Sonuç olarak bireysel ve toplumsal yargılar hiçbir etkisi ve bağlayıcılığı olmayan, düşünsel çeşitliliğin ve kültürel mirasın düşünce yelpazesinin basit bir unsuru olmaktan öteye geçemeyecektir. Herkesin bir diğerine “bu senin fikrin, senin yaşantın, saygı duyarım” dediği bir toplumda bütün düşünceler bireysel planda saygın olacağından iyiyi ve kötüyü belirleme veya ödüllendirip cezalandırma yetkisi bizzat siyasi otoriteye ve yargıya verilmiş olur. Siyasi gücün ve yargının elinde bulunan yaptırım gücü ise genellikle ahlaki olmaktan çok hukuki veya yargısal bir müeyyidedir. Aynı zamanda yer yer toplumun ahlak anlayışıyla da çelişebilir. Dolayısıyla pratikte faydacı ahlakın bireyin ve toplumun müeyyide hakkını elinden alarak siyasi otoriteye devretmekten başka bir fayda sağlamadığı düşünülebilir.

Dewey’in de ısrarla üzerinde durduğu gibi pragmatist eğitim ve pragmatist ahlak öğretimi, genel olarak sosyal ve siyasal bir liberalizmi ve ideal manada demokratik bir toplumu ve demokratik siyasi sistemi

⁵⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Yirminci Asır Filozofları* (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1936).

öngörür.⁵⁹ Hatta Dewey'e göre halk yönetimi anlamındaki demokrasi hem etik olarak hem de metodolojik olarak bir gerekliliktir.⁶⁰ Bu şekilde toplumun ahlak anlayışının zorunlu olarak siyasi sisteme de yansıtacağı, kanun ve yasal düzenlemelerin toplumsal ahlakı yansıtacağı düşünülür. Bu durumda demokratik bir devlet yapısı pragmatist eğitim anlayışı ve ahlak eğitimi için bir ön koşul olmaktadır. Ayrıca pragmatistler eğitimde etik kodların toplumsal bir kurum olan okul içindeki sosyal etkileşim, öğretim tasarımı, yöntemleri, müfredat ve içerik içerisinde aranması gerektiğini düşünürler. Toplumun ahlak anlayışıyla siyasal otoritenin anlayışının farklı olduğu toplumlarda eğitim sistemi, okul ve ahlak öğretimi siyasi erk tarafından belirleneceğinden birçok noktada toplumun ahlak anlayışıyla çelişecek aynı zamanda toplumda yozlaşmaya ve kültür erozyonuna kapı aralayacaktır. Birey ve toplumun ahlak öğretimine etki edemediği, taleplerinin karşılanamadığı, dolayısıyla bireysel ve toplumsal iyinin ortaya çıkamadığı bir sistemde, pragmatist ahlak işlevsiz bir konuma düşebilir. Herhangi bir işlevi bulunmayan düşünce ve eylemler ise bizzat pragmatistler tarafından faydasız kabul edilmektedir. Sonuç olarak pragmatist ahlak eğitimin hayata geçirilebilmesi için ideal manada demokratik bir devletin önkoşul olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle pragmatist ahlak anlayışının yalnızca ideal manada demokrasinin hâkim olduğu ülkelerde hayata geçirilebileceği bunun dışındaki toplumlar için pragmatist bir ahlak anlayışından söz edilemeyeceği ortaya çıkmaktadır. Bu durumda tüm zamanlarda fayda esasını tek çözüm olarak dile getiren, zaman ve zemini dikkate alan pragmatistlerin kapsamlı ve bütün insanlığı kuşatıcı faydacı bir ahlak anlayışı ve bu doğrultuda geçerli bir ahlak eğitimi geliştiremedikleri, liberal ideoloji ve ideal demokrasiler için sınırlı bir düşünce ürettikleri hatta bu tip ideolojilerin propaganda aracı olduğu söylenebilir. Aynı zamanda pragmatistler liberalizmin hem klasik hem de çağdaş biçimleriyle sıkı bir ilişki içindedir. Hatta bazıları Dewey'in pragmatizminin, kapitalist statükonun korunmasında suç ortağı olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁶¹

Dewey'in, ahlak yargılarını bireysel arzu, istek ve öngörüler, toplumsal istek ve talepler ve hukuki ahlak yaptırımları arasında karar

⁵⁹ Gutek, *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*, 97-98.

⁶⁰ Gutek, *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*, 109.

⁶¹ Johnston, "John Dewey ve Eğitimde Pragmatizm", 105.

verme süreci olarak ele aldığı görülmektedir. Bu üç etmenin arasındaki çatışma bireyin ahlaki davranışlarındaki belirsizliğin temel sebebi olarak kabul edilir. Bu konuda bireyin, pratik ahlaki uygulamalarında bu etkenleri göz önünde bulundurması ve kendine göre en uygun formülü üretmesi gerekir. Bu durumda ahlaki sorumluluk, değerlendirme ve gelişim tamamen bireye yüklenmiş olmaktadır. Dewey'in, hak kavramını toplumsal iyiye, iyi kavramını ise haz esaslı bireysel iyiye dayandırmış olması ve ikisi arasında bir tercih yapamaması, ahlakın bu ikisi arasında muğlak bir tutum olduğu kanaatini doğurmuştur. Bu bağlamda akli toplumsal iyi ve bireysel iyi arasında dengeleyici bir konuma yerleştiren Dewey, akla salt iyiyi kavrama görevi yüklememiş, akla indirgemeci bir konum biçerek sadece dengeleme görevi vermiştir. Bir başka deyişle Dewey, bir kısım düşünürler gibi insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliği kabul edilen akla yüksek bir itibar vermemiş, sadece iç dürtülerin ortama göre düzenlenmesini sağlayan, aşırılıklarını törpüleyen dengeleme görevi yüklemiştir. Eğer Dewey hak ve iyi kavramlarını aynı kaynağa dayandırmış olsaydı bu ikilemi yaşamayacak, hak ve iyinin çatışan değil uyum içinde iki kavram olduğunu düşünecekti. Dolayısıyla ahlak hem iyiye hem de hakka tabi olmanın ortak ismi olacaktı. Hem bireysel iyinin hem de toplumsal iyinin değişkenlik arz ettiği düşüncesi, ister istemez pragmatist ahlak düşüncesinin ahlak anlayışını değişken kılmıştır.

Pragmatistlerin ahlak anlayışlarını sınırlarken ve ele alırken coğrafi olarak Avrupa düşüncesinin dışına çıkmadığı tarihsel gelişimi sadece Avrupa düşünce tarihi üzerinden değerlendirdikleri söylenebilir. Hatta yüzyıllarca Avrupa'yı etkisi altına alan skolastik düşüncenin ahlaki temellendirmelerini hiç dikkate almamaları da sorunu sadece seküler düzlemde çözme gayretinin bir yansıması olarak görülebilir. Pragmatizmin köken ve işlev olarak dünyanın değişik coğrafyalarında, farklı temeller üzerine yükseltilmiş ahlak anlayışlarını dikkate almaması, araştırmasını sınırladığı gibi elde edilen sonuçlarında sınırlı olmasını beraberinde getirmiştir. Buradan hareketle genel olarak pragmatistlerin araştırmalarını ve temellendirmelerini iddia ettikleri gibi kapsamlı bir şekilde bilimsel araştırmalara dayandırmadıkları ve bilimsel yöntemle

sınırlı tutmadıkları fakat seküler zeminde hareket etmeye özen gösterdikleri söylenebilir.

Pragmatizmin öncülerinden James, iyiliğin özünün, talebin karşılanması/giderilmesi olduğunu söyler. Bununla beraber bütün taleplerin görünüşte saygıya layık olduğunu iddia ederek ahlak açısından en iyi durumun, her talebin gerçekleştirilebildiği kadar giderildiği durum olduğunu dile getirir. James ahlakın temeline yerleştirdiği talep kavramı ve talebin giderilmesi esası oldukça muğlak ve üzerinde uzlaşma imkânı neredeyse mümkün olmayan bir kavramdır. Bu durum ahlaki temellendirmede ve “iyi” olanı belirlemede yetersiz kaldığı yorumlarını gündeme getirir. Pragmatistlerin ahlaki gelişmeye dair inancını kabul etmenin mümkün görünmediğini dile getiren Suckiel, toplumdaki zulüm görmüş şahısların, isteklerini açık bir şekilde dile getirebildiği takdirde, sosyal düzenlemelerin onların isteklerini yerine getirecek tarzda değişebileceği ihtimali olduğunu söyler. Fakat ardından sosyal tarihin bize bunun aksini gösteren örneklerle dolu olduğuna işaret eder. Ona göre güçsüzler veya sosyal azınlık, hallerinden şikâyet edebilirler fakat bu şikâyetleri idarecilerin sosyal iyileştirme yolunda ciddi adımlar atmasını çok fazla etkilemez. Nitekim William James de sosyal gelişmenin sadece kamuoyundan gelen taleplerle oluşacağına inanmaz. Ona göre kamuoyu baskısı sadece talepleri yeterli miktarda giderilmemiş insanların isteklerinin yerine getirilmesi için gerekli gücü oluşturabilir. Siyasi eylemler tarihi göstermiştir ki zulmedilmiş insanların istekleri ancak üst bir kuvvet tarafından desteklendiği takdirde sosyal değişme beklenebilir. Toplumda güç sahibi olanların bazı talepleri karşılanırsa dahi insanları tatmin eden sosyal düzenlemelerin, tatmin etmeyen sosyal düzenlemelerden daha iyi olduğu bir vakiydir. Bu durumda teorik açıdan bu düzenlemelerin ahlaki olarak doğruluğu garanti edilemez. Sonuç olarak taleplerin giderilmesinin tek başına ahlaki değeri belirleyemeyeceği ortaya çıkmış olur.⁶²

Pragmatistlerin ahlak eğitimi uygulamalarının temelinde, topluma ve toplumsal değerlere uyum olduğu söylenebilir. Dewey, toplumda ahlaki davranışların ortaya çıkışını toplumsal bir evrim süreci içerisinde değerlendirmiştir. O, ilk insanların basit davranış kalıplarına göre hareket ettiğini ahlakın süreç içerisinde ortaya çıkıp sistemleştiğini, toplumsal iyi

⁶² Suckiel, *William James'in Pragmatik Felsefesi*, 46-47.

ve hak kavramının da buradan ortaya çıktığını savunur. Oysa içinde bulunduğu topluma uyum sağlama güdüsü sadece insana mahsus olmayıp daha ilkel hayvan topluluklarında da sıkça görülen bir olgudur. Dolayısıyla pragmatist ahlaklanma serüveninin canlı organizmaların bir bütününde görülen uyum güdüsünden çok da farklı olmadığı ortaya çıkar. İçinde bulunduğu topluluğa uyum göstermeyen hayvanlara kendi toplulukları tarafından müeyyide uygulandığı görülmektedir. Bu durumda ahlakın topluma uyum süreci şeklinde anlaşılmasının hayvanlardan biraz daha kompleks olmasının dışında bir özgünlüğü kalmayacaktır. Sonuçta ahlakın insana özgü bir olgu olup olmadığı da sorgulamaya açılacaktır. Bu durum insana özel bir değer yükleyen anlayışlar için eleştiri konusu olmaktadır.

Pragmatizm ve ilerlemeci tarih anlayışına sahip diğer düşüncelere göre geçmiş insanın değeri, neredeyse sadece gelecek kuşaklara bir vesile bir basamak olmasından başka bir şey değildir. Oysa her insanın kendi yaşadığı döneme göre ahlaki bir ödevle sorumlu olması, gelecek nesiller için sadece bir basamak olması düşüncesinden daha değerli görülmektedir. Nesiller boyunca hayvanlardan farklı olarak değer üretme veya değerleri kavrama kabiliyeti ile donanmış olan insana karşı takınılan indirgemeci ve sıradanlaştırıcı bu tavır, etik açıdan sorgulamaya açıktır. İdealistlerin, rasyonalistlerin, hümanistlerin, varoluşçu akımların ve ilahi dinlerin, zayıf temeller üzerine bina edilmiş bu genellemeci ve indirgemeci tavra karşı eleştirileri oldukça tutarlı öğeler içermektedir. Ayrıca ahlak eğitiminde pragmatizm düşünceye yönelimi de olumsuz yönde etkilemektedir.

Pragmatist düşünceye göre fayda esasına dayalı doğru ve bu doğru üzerinden şekillenen ahlak anlayışı ve eğitimi ancak koşullar değişinceye kadar geçerliliğini koruyacaktır. Bir başka deyişle genel geçer olmayacaktır. Böylesi septik bir iddia aşırıya götürüldüğünde her şeyi yadsıyan bir şüpheciliğe sebep olabilir. Bu durumda ahlaki müeyyide yalnızca gücü elinde bulunduran otoriteye teslim edilmiş olacak ve vatandaşlık eğitiminin ötesinde bir ahlak inşa etmek oldukça zor olacaktır. Eğitim bilinenden bilinmeyene somuttan soyuta doğru ilerleyen bir süreçtir. Birçok alanda somut yaşantılardan hareketle soyut ilkelerin elde edildiği göz önünde bulundurulduğunda ahlak alanını bu durumun

dışında tutmaya çabalamak ve güncel hayat içerisinde kendine yer bulmaya çalışan ilkesizliğe mahkûm etmek insafli bir yaklaşım olarak görülmemektedir. Örneğin haksız yere bir insanı öldürmeyi ahlaki kılacak zaman ve zemin, tarih boyunca hangi zaman ve zeminde bir değer olarak kabul edilmiştir. Veya toplumda azınlık durumunda olan bireyler veya içinde buldukları toplumda kimlikleri dahi kabul edilmeyen bireyler, hangi ahlaki ilkeye dayanarak haklarını savunacaklardır. Özetle pragmatizmde hükmen değer yerine, fiilen değer geçmiştir. Mantık gibi ahlak da normatif bir ilim olmaktan çıkıyor ve sadece psikolojinin bir kolu haline geliyor. Bu şekilde ahlak, felsefeden bağımsız bir saha olacak yerde, bir nevi psikolojik sağlık koruma bilgisine dönüştürülüyor.⁶³

Pragmatist ahlak her ne kadar iyi niyet vurgusu yapsa da özü gereği daha çok sonuca odaklanmıştır. Bu sebeple niyeti fazla dikkate almamış, niyetin belirleyici ölçütlerini ortaya koymakta yetersiz kalmış hatta çoğu zaman görmezden gelmiştir. Bu durum pragmatistlerin kapsayıcı, kuşatıcı ve ikna edici bir ahlak teorisi geliştirmelerini kısıtlamış, ahlaki gelişimini dar ve sınırlı kalıplar içerisinde ele almaları sonucunu doğurmuştur.

Pragmatistler, karakter gelişiminin eğitim sisteminin genel amacı olduğunu söylemişler fakat bunun yanında tıpkı ahlak ve talep gibi karakter kavramının da belirsiz olduğunu iddia etmişlerdir. Ne olduğu hakkında net bilgi sahibi olunmayan belirsiz bir kavramın eğitim sisteminin temeline alınması pragmatistlerin ahlak eğitimi hakkındaki düşüncesi açısından olumsuz bir görünüm arz etmektedir. Genel amacın belirsiz bir kavrama bağlanması, gerçekleştirilmek istenen kazanımların da tam olarak belirlenemediğini gösterir. Aynı zamanda eğitim programlarında yer alan belirsiz bir amacın nasıl değerlendirileceği de önemli bir sorundur. Bu durumda karakter eğitimi sonucunda ortaya çıkan karakterin de belirsiz bir görünümde olacağı söylenebilir. Bu kadar belirsizliğin bir araya toplandığı bir düşünce sistemi olan pragmatizmin küresel ölçekte eğitimde belirleyici kılınması; düşüncenin gücünden ziyade, belirleyicilerin gücüne dayandığı yorumlarını gündeme getirmektedir.

Pragmatizme göre gerçek statik ve değişmez bir şey değil, dinamik ve sürekli değişen bir şeydir. Pragmatistlerin gerçek ve gerçeğin

⁶³ Ülken, *Yirminci Asır Filozofları*, 51.

göreceliliği hakkındaki yorumları analitik dil felsefesi açısından incelendiğinde tarihten bu zamana kadar hiçbir dilde gerçek ve hakikat sözcüklerinin değişken bir manada kullanılmadığı görülür. Dolayısıyla pragmatist anlayışın temellendiği görecelilik, dilin anlam alanından da oldukça uzaktır. Dil üzerinden hareket eden düşüncenin, dilin sınırlarının dışına çıkarak, gerçek, hakikat, doğru gibi kavramlara farklı bir anlam yüklemesi kullanılan dilin sapkınlığı olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bu yaklaşım olası bir fayda için kavramların içini keyfi bir şekilde doldurmak şeklinde ele alınabilir. Ayrıca pragmatistlerin hakikat ile faydayı özdeşleştirmeleri “doğru olanı” indirgemek şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁴

Ahlak eğitiminde her bireyin yaşantısı farklı olduğu için, bireyin kendisi için iyi olanı belirlemesi ve ahlaki her konuda bizzat kendi deneyimlerini işe koşması gerekecektir. Bu durumda pragmatist bir ahlak programında bireysel iyiye yer verilmesi mümkün görülmemektedir. Dolayısıyla programlar toplumsal iyi üzerinden düzenlenecektir. Çünkü pragmatizmde dersler, öğrencinin toplumsal hareket alanını idrak etmesini sağlamanın bir aracı olarak düzenlenmelidir. Eğitim ortamlarının ancak bu şekilde ahlak ve değerleri belirlemede bir ölçüt olabileceği düşünülür. Öğretim programları ise önceden belirlenmiş amaçlar doğrultusunda oluşturulmaktadır. Bu durumda programlar o günün şartlarında toplumsal iyi neyi gerektiriyorsa ona göre dinamik ve sürekli değişen bir şekilde hazırlanmalıdır. Nihayetinde öğrenci bireysel faydasını kendi belirleyecek ve toplumsal fayda ile arasında bir yol tutacaktır.

Pragmatizmde etik bilgi; malumat, muhakeme ve duyarlılığın bir ürünü olarak görülür. Bu durumda ahlak eğitiminde programlar öğrencinin sadece bilgi düzeyinde öğrenmesiyle kalmayıp muhakeme yapabileceği düzeye kadar yükseltilmelidir. Ayrıca öğrencinin duyuşsal gelişimine de önem verilmeli, ahlaki duyarlılığının arttırılması için gerekli düzenlemeler yapılmalıdır. Bu şekilde ahlak somut davranışlar şeklinde kendini gösterecek, öğrenciler olguları bir değer ölçütüne göre sınıflandırma ve değerlendirme alışkanlığı kazanacaklardır. Bir başka

⁶⁴ Paul Gerard Horrigan, “Critique of Dewey’s Instrumentalist Pragmatism” (Erişim 9 Aralık 2022).

deyişle öğretimin amacı çocuğun kendi seçimlerini belirleme, yürürlüğe koyma ve onları nihai bir değerlendirmeye tabi tutma ortamını sağlamaktır. Bir bütün olarak pragmatizmin ahlak problemlerine verdiği cevaplar da dikkate alındığında, düşüncesinin eleştiriye açık birçok yönünün olduğu görülür. Bu anlamda James'in ahlaki değeri ölçmek için "talep" teriminin zorunlu anlamını özellikle bir ölçü olarak kullanması sorunun temelinde yer alır. Toplumun tüm fertlerinin taleplerine saygı gösteren ahlaki değer göz önüne alınması zorunlu olarak ahlakidir. Bu durum, zorunlu olarak yetimlerin, fiziki ve zihni özürlülerin ve hatta hayvanların taleplerini içeren bir düşüncedir.⁶⁵

Kaynakça

- Aydın, Mehmet Zeki. *Okulda Değerler Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Öğretim İlke ve Yöntemleri Pedagojik Formasyon İçin*. Ankara: Nobel, 2022.
- Aytaç, Kemal. *Çağdaş Eğitim Akımları*. Ankara: A.Ü. DTCF Yayınları, 1981.
- Batar, Yusuf. "Öğrencinin Aktif Katılımına Dayalı Din Eğitimi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 9/2 (2009), 117-134.
- Bender, Merih Tekin. "John Dewey'in Eğitime Bakışı Üzerine Yeni bir Yorum". *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 6/1 (2005), 13-19.
- Büyükdüvenci, Sabri. "Pragmatizm ve Eğitim". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 20/1 (1987), 323-339.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Dewey, John. *Deneyim ve Eğitim*. çev. Sinan Akıllı. Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2007.
- Dewey, John. *Eğitimde Ahlak İlkeleri*. çev. Süleyman Aydın. Ankara: Fol Yayıncılık, 2020.
- Dewey, John. *Human Nature and Conduct*. New York: The Modern Library, 1930.
- Dewey, John. *Logic: The Theory of Inquiry*. New York: Henry Holt & Company, 1938.
- Dewey, John. *Özgürlük ve Kültür*. çev. Vedat Günyol. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1987.

⁶⁵ Suckiel, *William James'in Pragmatik Felsefesi*, 64-65.

- Doğan, Recai - Altaş, Nurullah. "Din Öğretiminde Yeni Yöntem Tartışmalarında Kuramdan Uygulamaya: İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları (Ankara Modeli)". *Değerler Eğitimi Dergisi* 2/5 (2004), 23-38.
- Guterk, Gerald Lee. *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*. çev. Nesrin Kale. Ankara: Ütopya Yayınevi, 2017.
- Horrigan, Paul Gerard. "Critique of Deweys Instrumentalist Pragmatism". Erişim 9 Aralık 2022. file:///C:/Users/dell/Downloads/Critique%20of%20Deweys%20Instrumentalist%20Pragmatism%20-%20tr.pdf
- James, William. *Faydacılık*. çev. Tufan Göbekçin. Ankara: Yeryüzü Yayınevi, 2003.
- James, William. *Pragmatism*. New York: Arc Manor, 1907.
- James, William. *The Will to Believe*. New York: Longmans, Green & Co., 1897.
- Johnston, James Scott. "John Dewey ve Eğitimde Pragmatizm". çev. Şükriye Selin Çiftçi. *Eğitim Felsefesi Kılavuzu*. 96-108. Ankara: Pegem Akademi, 2019.
- Kanad, Halil Fikret. *Pedagoji Tarihi*. İstanbul: MEB Yayınları, 1948.
- Kansu, Nafi Atuf. *Pedagoji Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1952.
- Karasu, Tecelli. "Eğitim Felsefesi Akımları Açısından Öğretmen Modelliği". *Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu*. ed. Mehmet Akif Özdoğan vd. 2/249-255. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2018.
- Kıyak, Yavuz Selim vd. "Öğretim Tasarımı, Modelleri ve Program Geliştirmeyle İlişkisi". *Tıp Eğitimi Dünyası* 19/58 (2020), 5-23.
- Kocabaş, Ayfer. "Türk Eğitim Sisteminin Felsefi Temelleri: Dewey, Mustafa Necati ve İsmail Hakkı Tonguç". *Toplum ve Demokrasi* 2/3 (2008), 203-212.
- Pappas, Gregory Fernando. *John Dewey's Ethics, Democracy as Experience*. Indiana: Indiana Press, 2008.
- Shook, John. *Amerikan Pragmatizminin Öncüleri*. çev. Celal Türer. İstanbul: Üniversite Kitapevi, 2003.

- Sığrı, Ünsal. *Nitel Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım, 2018.
- Suckiel, Ellen Kappy. *William James'in Pragmatik Felsefesi*. çev. Celal Türer. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2003.
- Türer, Celal. "John Dewey". *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 256-262. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Türer, Celal. "Pragmatist Ahlak Nedir". *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 5 (2016), 15-32.
- Türer, Celal. "Pragmatizm'in Doğruluk Evi". *Bilimname* 17 (2009), 165-185.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Yirminci Asır Filozofları*. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1936.